

Az individuális és a kollektív tudattalan fenomenológiájáról Freud, Jung és Husserl nyomán¹

Bevezetés

Az alábbi tanulmányban az individuális és kollektív tudattalan fenomenológiai megközelíthetőségének problémájával fogunk foglalkozni. A tudat a fenomenológia központi kérdése; minden fenomenológiai vizsgálódás alfája és omegája. A tudat eredetével és mibenlétével kapcsolatos fenomenológiai kutatások azonban már több évtizede (szigorúan véve magának a fenomenológiai mozgalomnak a megszületésével egyidőben)² abba az irányba mutatnak, hogy a tudat teljes konkrétságában csak a tudattalan problémájával szerves összefüggésben, attól gyakorlatilag elválaszthatatlanul érthető meg. Tudat és tudattalan fogalmi végső soron gyakorlatilag egymásra utalt fenoménekként mutatkoznak meg.³ A tudattalan fenomenológiai, filozófiai elemzése reményeink szerint hatékony segítséget fog nyújtani abban, hogy általa, mint a tapasztalat nem-tudatos, homályban lévő, a maga módján mégis aktív, eleven regiszterének feltárása révén, magának a tudatos tapasztalatnak és gondolkodásnak, magának a tudatnak a geneziséhez és lényegi szerkezetéhez is közelebb tudjunk férközni.

A pszichoanalízisről, Freud és Jung munkásságáról, törekvéseiről, természetesen Husserl tudott.⁴ Nézeteikkel kapcsolatban alapvetően az volt a felfogása, hogy egy lényegileg *naturalista* áramlatról van szó; tehát egy olyan megközelítésmódról, amellyel szemben a fenomenológia alapjában véve kritikus volt. A tudattalan, mint fenomenológiai probléma, azonban ennek ellenére, vagy ezzel együtt jelen volt gondolkodásának horizontján – életművének viszonylag korai fázisától (már a *Logikai vizsgálódásoktól* [1900/01]) kezdve egészen annak legvégéig. Husserl számára fokozatosan világossá vált az a szerep és jelentőség, amelyet a tudattalan problémája a tudat egészének megértése tekintetében betöltött, illetve birtokolt. A harmincas évek első felében Husserl már a tudattalan egy olyan kidolgozott elméletével rendelkezett, amely figyelemre méltó párhuzamokat mutatott Freud és

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj BO/00421/18/2 számú projektjének támogatásával készült. A tanulmány elkészítésében nyújtott segítségükért szeretnék köszönetet mondani a következőknek: Bókay Eszter, Horváth Lajos, Rekvényi Katalin, Szummer Csaba, Tornyoossy Mária és Vermes Katalin. Szeretnék köszönetet mondani továbbá a tanulmány két anonim bírálójának is, akik számos inspiráló és lényegbevágó javaslattal látták el a dolgozatot.

² Erről pl.: Ullmann 2017.

³ Ehhez: Sajó 2009: 67. „Sarkítva fogalmazva: a fenomenológia arról beszél, amiről tudunk, Freud viszont arról, amiről nem. Ez a szembeállítás azonban azt feltételezi, hogy világosan szétválasztható az, ami tudatos, és az, ami tudattalan. Nem találóbb-e vajon a tudatost és a tudattalant a tapasztalati mező két absztrakt végpontjának tekinteni?”

⁴ Vö. pl. Hua [= Husserliana. Edmund Husserl Gesammelte Werke] 42: 113, 126.

Jung elképzeléseinek egyes vonásaival; annak ellenére, hogy Husserl elutasította az utóbbiak naturalista alappozícióját.

A nevezett három szerző között, illetőleg, közelebbről, a pszichoanalízis (illetve, az érett, majd idős Jungnál: leginkább analitikus vagy komplex pszichológia) és a fenomenológia közt, elsősre mindenekelőtt a különbségek azok, amik különösen szembeötlők. Jungnál és Freudnál már eleve a világba ágyazott, többnyire traumákkal, legalábbis különböző fokú és súlyú lelki nehézségekkel terhelt szubjektumról van szó. Husserlnél a filozófus a fenomenológiai beállítódásban az epokhé hatálya alatt áll. Figyelme a világ transzcendenciájáról leválasztott tudat immanens és evidens adottságaira irányul. A freudi és jungi értelemben vett tudattalanhoz egy ilyen elemzésmódban csak a konstitúció egy kellőképp magas fokon kerülünk közel; már a világi szubjektum konstitúciójának a szintjén. Azonban a fenomenológiai redukció alatt, a tisztán immanens tudatot vizsgáló fenomenológiai analízis számára is egy bizonyos ponton bejelentkezik a tudattalan kérdésköre; legelőször is mint a világos, tematikus tudat ható- és látóköréből kikerülő tartalmak, vagy csupán jelenlétüket és hatásukat közvetetten jelző mentális fenomének problémája. Az immanens adottságszférára irányuló fenomenológiai reflexió pedig az elemzések kellőképp magas fokon egészen hasonló következtetésekhez és megfigyelésekhez juthat, mint amilyenekkel Freudnál és Jungnál találkozhatunk – csupán fenomenológiailag, transzcendentálisan megtisztított és megalapozott formában.

Freudnál a tudattalan individuális és a létezés biológiai aspektusához kötődő jellege van előtérben. A psziché a freudi megközelítésben egy olyan *gépezethez* hasonlít, mely energiákat keringet és alakít át egyazon rendszerben. Ezek az energiák az *ösztönökből* származnak, ily módon kötődik a tudattalan az ember fiziológiai és biológiai működéséhez. Az ösztönök (elsősorban a szexualitás és agresszió ösztönei), vágyak formájában kielégülésre törnek; ezeket a vágyakat azonban, a civilizáció körülményei közepette, a tudat *elfojtja*, mint problematikus, vagy egyenesen helytelenítendő törekvéseket. Azok a vágyak és képzetek, melyeket a tudati *cenzúra* nem enged kifejeződni, illetve tudatosulni, tudattalan lelki tartalmak formájában továbbra is befolyásolják, meghatározzák a psziché egészének aktivitását. A lelki élet ösztönös része egy moralitás előtti korszak örökségét hordozza; és ezen archaikus réteg megnyilvánulásait a tudatos réteg (a második topográfiai modellben, avagy a strukturális modellben a *felettes én*)⁵ a moralitás, a kulturálisan kifejlődött társadalmi normák álláspontjáról cenzúrázza, illetve igyekszik megregulázni.

⁵ Freud 1923/2011. *Az ősválami és az én*.

A freudi individuális vagy személyes (perszonális) tudattalannal szokás szembeállítani a jungi kollektív tudattalant (mindenekelőtt magának, Jungnak a nyomán).⁶ Tény, hogy a két szerző tudattalan-felfogása között erőteljes hangsúlyeltolódások vannak: Jungnál a tudattalan közösségi, kollektív és kulturális jellege, meghatározottsága kerül előtérbe. De aligha volna állítható, hogy a tudattalannak ez az értelmezése Jung saját vívmánya. A „kollektív tudattalan” terminus Jungnál először az 1916-os „A tudattalan struktúrája” c. tanulmányában jelenik meg. Freudnál azonban maga a tudati cenzúra is egy belsővé tett, kollektív, társadalmi normarendszer működését fejezi ki (az *Álomfejtésben*); és az 1913-as *Totem és tabu* c. könyvében pedig közvetlenül és kifejezetten is vizsgálja a tudattalan társadalmi, kollektív és kulturális oldalát. A hangsúlyokat és a kidolgozottság fokát tekintve azonban helytálló azt mondani, hogy Jungnál a tudattalan sokkal inkább egyénfőlötti, interszubjektív és interperszonális funkció, mint Freudnál. Hozzá kell azonban ehhez tenni, hogy Jung különös gondot fordít arra, hogy a kollektív tudattalan eredetét és konkrét formáinak kibontakozását mindenütt összekösse az ösztönös alappal (igaz, alkalmasint közvetítések hosszú láncán keresztül).

Míg Freudnál és Jungnál, ahogy mondtuk, a tudattalan problémája a konkrét, világhoz kötött, empirikus emberi élet egészének kontextusában vetődik fel, részben a traumák és mentális működési zavarok, nehézségek szempontjából, részben mint a lelki élet általános magyarázó elve, addig Husserlnél a tudattalan fenoménje a fenomenológiailag megtisztított és redukált immanens tudat szerkezeti elemzésének bizonyos pontján (pontjain) vetődik fel, a vizsgálódások szükségszerű következményeként. Ami Husserlnél úgy jelenik meg, mint tudattalan, az Freudnál leginkább a „tudatelőttés” fogalmának felelne meg:⁷ tehát olyasmi, ami kívül esik a tudat fókuszán, az éppen adott és világosan tudott tartományán, a háttérben simul vagy elfeledett, *de elvileg hozzáférhető*. Freudnál és Jungnál a tudattalan az individuum szempontjából *nem hozzáférhető*, pontosan ehhez kell a terapeuta közvetítése, munkája, vagyis egy külső vonatkoztatási pont. Husserlnél a tudattalan (mint ami a freudi pszichoanalízis tudatelőttésének a hozzávetőleges megfelelője) szintén összetett, bonyolult fejlődésen ment keresztül: 1) a statikus fenomenológiában (háttérben lévő, mellékesen figyelembe vett vagy egyáltalán nem tematizált tartalmak), 2) az időtudat filozófiájában (lesüllyedt retenciók, illetve be nem töltött, és a tudatosság szintjét el nem érő protenciók), 3)

⁶ Jung 1936/2011. „A kollektív tudattalan fogalma”.

⁷ Legalábbis ez a standard értelmezés Husserl tudattalan-fogalmával kapcsolatban, amit pl. Talia Welshnél találunk. (Welsh 2002. 169). Később látni fogjuk, hogy ez azért nem feltétlenül a teljes kép. Nicolas Smith szerint például – mint később részletesen is látni fogjuk – Husserl felfogása a tudatról és tudattalannal nagyon is közeli rokonságot mutat az elfojtás és a dinamikus tudattalan freudi elképzelésével. (Smith 2010).

a genetikus fenomenológiában (a passzív szintézisek, illetve a tudatfolyam szerkezetének alakulására is hatással lévő tudattalan tartalmak) és végül 4) az ösztönök és a generativitás késői (harmincas évekbeli) husserli elméletében, amelynek egyik döntő mozzanata az interszubsztívitás lesz.

A tudattalan husserli elméletének egyik érdekes vonása, hogy míg az 1930-as évek előtti fázisokban megjelenő értelmezésekkel kapcsolatban el lehet mondani azt, hogy ezeknél igazából nem a pszichoanalízis értelmében vett (maga az individuum számára nem hozzáférhető) tudattalannról van szó, hanem valójában a tudatelőttés szféra különböző megnyilvánulási és működési formáiról, addig a harmincas évek, az ösztönintencionalitást és generativitást kidolgozó husserli koncepciója már be tudja illeszteni magába az ilyen (szűkebb, illetve szigorúbb) jelentésben értett tudattalant is; *interszubsztív közvetítéseknek* a szubsztívum önmegismerésében, illetőleg önkonstitúciójában birtokolt fontosságának hangsúlyozása révén. Az idős Husserlnél az ösztönök szisztematikus elmélete egyfelől a freudi tudattalanhoz közelíti a tudattalan általa képviselt felfogását, másfelől, a generativitásnak (a kulturális és társadalmi tartalmak, viszonyok és összefüggés-rendszerek egyik nemzedékről a másikra hagyományozódásának) az ösztönökön nyugvó struktúráinak elmélete pedig Jung-hoz viszi közel Husserlt. A harmincas években Husserl eljut a teljesen konkrét, világban élő és tevékenykedő szubsztívum fenomenológiájához, amely már integrálni tudja a cenzúra, az elfojtás és a különböző hártási mechanizmusok pszichoanalitikus elméletét is.

A tanulmány, a jelzett témáknak megfelelően, három nagyobb részre tagolódik: 1) Freud és az individuális-perszonális tudattalan, 2) A kollektív tudattalan jungi elmélete, 3) Individuális és kollektív tudattalan Husserlnél.

1. Freud és az individuális-perszonális tudattalan

Némileg szimbolikusnak tekinthető az 1900-as évszám abból a szempontból, hogy akkor jelenik meg Freud *Álomfejtés* c. műve, valamint Husserltől a *Logikai vizsgálódások* első kötete; két olyan könyv, melynek fő célja a tudat mibenlétének és működésének megértése. Ismeretes módon a két szerző pályájában még egy fontos találkozási pont is van: mindketten Brentano tanítványai; aki, bár elutasította a szubsztívum számára *elvileg* hozzáférhetetlen tudatot,⁸ az atematikus, implicit tudat problémáját (mely ily módon a tudatelőttés fogalmával mutat szoros hasonlóságot) fontos kérdésnek tartotta.⁹ Freud forrásai azonban a tudattalannról

⁸ Vö. Ullmann 2017. 5sk.

⁹ Vö. Brentano 1874/1973. 79. A tudattalan brentanói elméletéről bővebben ld. még: Torma Anita 2018.

alkotott saját felfogásának kimunkálása során sokkal inkább Schopenhauer, Nietzsche és mindenekelőtt Theodor Lipps voltak.¹⁰

A tudattalan a freudi pszichoanalízis számára a cenzúra (*Zensur*), illetve az elfojtás (*Verdrängung*) fogalmain keresztül válik megközelíthetővé.¹¹ A cenzúra, illetve az elfojtás bizonyos mértékig a tudat, illetőleg a tudatos én *önvédelmi mechanizmusa*; egy olyan lelki mechanizmus, mellyel az én (a tudat) végső soron saját integritását szeretné védeni, és világbeli normális működését kívánja biztosítani. A lelket Freud egy gépezethez hasonlítja (*seelischer Apparat*), mely önszabályozó módon próbálja saját működését optimalizálni. Freud értelmezése szerint a civilizáció csupán egy vékony kéreg az ember mélyen civilizáció előtti eredetű ösztönélete fölött; olyan kéreg azonban, mely rendkívül erős ellenállást fejt ki az ösztönélet számos megnyilvánulásával szemben. Az ember ösztönéletéből ugyanis késztetések egész olyan sora ered (mindenekelőtt a szexualitás és az agresszió ösztöneinek köréből), amelyeket a „civilizált világban” nem élhetünk ki közvetlenül; amelyekről „civilizált” ember nem beszél, sőt még csak nem is gondol rájuk. Az elfojtott ösztönkésztetésekből, vágyakból tudatalatti lelki tartalmak, tudattalan képzetek lesznek, melyek azonban továbbra is „nyomást” fejtenek ki a tudati cenzúrával szemben, továbbra is kielégülésre (és tudatosulásra) törnek, és feszültséggel töltik meg a lélek egészét. Ezekből a lefojtott tartalmakból, illetve belőlük fakadó feszültségből (feszültségteli tendenciákból, lelki folyamatokból) viszont kisebb-nagyobb működési zavarok, rosszabb esetben súlyosabb törések (traumák) származhatnak. A *terapeuta* mindenekelőtt magukkal a lelki zavarokkal találkozik, és látható megnyilvánulásaik felől próbálja meg felfejteni azok közvetlenül láthatatlan, a mélyben rejlő, tudattalan okait.¹² A tudatos cenzúra erőteljes nyomást fejt ki a zavarokat előidéző tartalmakra – Freud szerint ezért is van szükség a külső vonatkoztatási

¹⁰ Erről: Ullmann 2017. 2.

¹¹ Freud 1923/2011. [13].

¹² Különösen kell rá ügyelni, hogy ezen a ponton ne mossuk egybe Freud két különböző korszakát: nevezetesen a tulajdonképpeni pszichoanalízis születése előtti és utáni korszakot, mely sokak szerint a csábítási elmélet 1897-es elvetéséhez kötődik.

Freud már 1885-ben elfogadja Jean-Martin Charcot azon elméletét, mely szerint „a neurózisok okai traumák elfojtott emlékei” (Szummer 2014. 167). Freud továbbá 1893-ben megalkotja az úgynevezett „csábítási elméletet”, „amely szerint a neurózist kiváltó patogén tényező egy, a ‘külső valóságban’ – többnyire a gyermekkorban – ténylegesen lejátszódott csábítás traumája” (i.m. 73). Ezt az elméletet, és az általa implikált jelenségkör általános voltát, Freud annyira komolyan veszi, hogy „gondolatban saját apját is abúzzsal vádolja öccsével és húgaival kapcsolatban” (i.m. 167). Később az elméletet ebben a formában feladja, és ezt az eredeti traumát interiorizáltként fogja fel, olyanként tehát, amely „pusztán” a gyermeki tudat fantáziavilágában játszódik le.

Döntő mozzanatként értékelhető Freud munkásságában, amikor „1897-ben, a csábítási elmélet elvetésével Freud egyértelműen és véglegesen áthelyezi a pszichoanalízis fókuszát a (külső) valóságból a ‘belső valóságba’, azaz a képzelet világába” (Szummer 2012. 60, uő. 2014. 151). A csábítási elmélet elemeinek és fejlődésének részleteiről lásd Szummer Csaba 2014-es könyvét, és különösen annak 6. fejezetét (2014. 101-115).

pontra, a terapeuta személyére, aki egy külső pozícióból képes arra a feltáró munkára, amelyre maga a páciens nem.

Ennek az elméletnek az első szisztematikus kifejtési terepe az *Álomfejtés* volt. Úgy vélem, túlzás nélkül elmondható, hogy Freud volt az első, aki az álmok birodalmát koherens módszertannal rendelkező, tudományos igényű lélektani vizsgálódások tárgyává tette. Az álmok úgy mutatkoztak meg, szimbolikus vágyteljesítések és –kielégülések. Amit a tudati cenzúra az éber én elől elrejtett, azok álomalakzatok és –történetek formájában jutottak kifejezésre. Freud elemzései számára az álmok részben potenciális vagy aktuális lelki problémák indikátoraiként jelennek meg; tudatos és tudattalan motivációk (az ember „civilizáltabb oldala” és ösztönelete) közötti ütközési zónaként, illetve a két tartomány közötti feszültségek szimbolikus-képszerű manifesztációinak szférájaként. Az álmok közeli tanulmányozása egyszerre vet fényt a tudatos és tudattalan működésére, viszonyára; s a két területet ezek a vizsgálatok úgy tárják fel, mint ugyanannak az egyetlen, szervesen összefüggő egységnek a két, egymástól elválaszthatatlan oldalát. Funkciója szerint az *álmotorzítás* (Traumentstellung; és annak fő megnyilvánulási formái: *sűrités* [Verdichtung], *eltolás* [Verschiebung]) egyik fő feladata pontosan az lenne, hogy biztosítsa az individuum normális működését az életben; részben, hogy oldja a kielégületlen ösztönkésztetések okozta feszültséget, részben, hogy mégse sérüljön az én önképe, és a szubjektum világba való illeszkedésének normatív feltételei (magyarul, hogy maga és mások előtt ne kelljen az individuumnak amorális, a civilizációs normákkal összeütközésben – vagy azokon kívül álló – egyénnek tünnie). Van azonban, hogy az álmok jelentette feszültségoldó mechanizmus nem tud elég hatékony lenni; túl erőteljes késztetések, túl súlyos traumák húzódnak a felszín alatt, melyek a terapeuta feltáró munkáját, illetve, egy további lépésben (a sikeres – vagy legalábbis valószínűnek látszó – feltárás után), terapeuta és páciens közös problémamegoldó erőfeszítéseit igénylik.

Az *Álomfejtés*, ismeretes módon, az ún. *első topográfiai modell* részletes kidolgozásának és bemutatásának az első dokumentuma is. Eszerint a lélek három nagy tartományból áll: tudatos, tudatelőttes (a közvetlenül nem tudott, elfelejtett, de elvileg a szubjektum számára felidézhető tartalmak birodalma [emlékezet]) és a tudatalatti. Az ily módon leírt psziché (valamint a pszichoszexuális fejlődési szakaszok hozzá kapcsolódó elmélete) Freudnál univerzális magyarázó elvvé emelkedett; olyan egyetemes princípiummá, amelytől a szerző azt remélte, hogy általa meg tudja magyarázni általában az emberi társadalom és kultúra történetének és működési módjainak legfontosabb, legalapvetőbb jellemzőit. Freud az emberi élet legkülönbözőbb területeit és jelenségeit vizsgáló, módszeres és kiterjedt értekezések

sorában, művészeket és művészi alkotásokat elemző írásokban, kultúr- és vallástörténeti fejtegetésekben próbálta meg demonstrálni elgondolásainak általános érvényességét. Bár a tudattalan elsősorban az egyes ember szintjén jelent meg nála¹³ (mint a szóban forgó személy saját tudattalanja, mint elfojtott vágyak és ösztönkésztetések, traumatikus események, mindenki, még maga előtt is szégyellt gondolatainak, tetteinek, tapasztalatainak rezervátuma), a *cenzúrában* épp a szociális mozzanat jelentkezik be, mint a tudattalan működési mechanizmusának lényegi része; a cenzúra épp hogy társadalmi normák és elvárások kikristályosodásának és belsővé tételének következménye; (és ne feledjük: a következő – a második topográfiai avagy a strukturális – modellben¹⁴ a felettes én már a tudattalanhoz tartozik).

A fejlődési vagy érési folyamat során, Freud szerint, a mindenkori egyén azzal a kihívással szembesül, hogy az örömet (Lustprinzip) megtanulja összhangba hozni a valóságelvvvel (Realitätsprinzip).¹⁵ Az individuum rákényszerül, hogy így vagy úgy, de képes legyen arra, hogy (akár tudattalan) vágyait összhangba hozza az elérhetővel, a reális lehetőségekkel. Noha ennek a feladatnak a konkrét nehézségi foka nagyban függ a szóban forgó szubjektum képességeitől, lehetőségeitől, alkatától és helyzetétől, a legtöbb esetben mégis nagyon nehéz dologról van szó: *az ösztön-én* (vagy ősvalami [es]) *mindig többet akar*, a személyiség egy nagyon nehezen kielégíthető és lecsendesíthető aspektusáról van szó; az ösztön-én – vagy ősvalami – ahhoz, hogy az ember normálisan tudjon működni a világban, bizonyos pontokon szükségképpen *korlátozásra szorul*. Ezek a korlátozások elkerülhetetlenül *feszültségeket* szülnek a lélekben, melyeket valahogy fel kell dolgozni vagy le kell vezetni, egyébként veszélybe sodorják az egyén lelki épességét, stabilitását, ellehetetlenítik vagy legalábbis nagy mértékben megnehezítik, hogy normális életet éljünk. A feldolgozás vagy kezelés egyik alapvető mechanizmusa Freudnál a *szublimáció* (Sublimation), amikor ebből a feszültségből keletkező energiát, vagy a le nem vezetett, ki nem elégített (mert esetleg ki nem elégíthető) energiát átalakítjuk valami másba: például szellemi (művészi, tudományos vagy filozófiai) alkotások létrehozásába, illetve ilyen alkotási folyamatba. Ebben a formában Freud

¹³ Megjegyzendő, hogy Freud valláspszichológiai műveiben (is) esik szó kollektív traumákról; így pl. az 1913-as *Totem és tabu*ban, illetve a szerző utolsó, halála előtt egy pár nappal megjelenő *Mózes* c. könyvben is (1939/1987).

¹⁴ Freud 1923/2011.

¹⁵ Freudnál először: Freud 1911. Az *Álomfejtés*ben a „kínkerülési elv”-et (Unlustprinzip) használja; (mármost a kín elkerülésére való törekvés elvét). Az 1920-as *Túl az örömeven* c. munkájában az életösztönrel (valamint a vele összekapcsolódó öröm- és realitáselvvvel) szemben beszél a halálösztönrel, mely a szerves létbe való visszatérés eredeti vágyát hivatott kifejezni, és Freud többek között az *agresszió* ösztönét szerette volna vele magyarázni (Freud 1920/2003). A halálösztönrel azonban itt, mint jelen témánk szempontjából nem központi elemmel, nem tudunk részletesebben is foglalkozni.

a szublimáció aktusainak, illetőleg műveleteinek, lényegi konstitutív szerepet szán a kulturális szféra megteremtésében és mozgásban tartásában, vagyis a kulturális történelem alakításában.

A freudi pszichoanalízis fejlődésében a második, igazán lényeges állomást az *Ősvalami és az én* c. kötet 1923-as megjelenéséhez szokás kötni, melyben az általa kifejlesztett lélektani megközelítésmód addigi eredményeit összegzi és továbbgondolja. Ez a második topográfiai vagy strukturális modell első szisztematikus dokumentuma. Ebben az újabb modellben (melyet én, felettes én [Über-Ich] és ösztön-én vagy ősvalami [das Es] hármassága alkot), a tudatos és a tudatelőttés (mint a szubjektum által elvileg tudatossá tehető) az én tartományába lesz utalva. A tudattalant felettes én és ősvalami vagy ösztön alkotják; a tudattalan birodalma e kettő permanens küzdőtereként jelenik meg. A *felettes én* civilizációs normák és társadalmi elvárások önszervező, a lélek egész rendszerén belül részleges, saját ágenciával bíró (szerves fejlődési folyamaton keresztül kikristályosodó) gyűjtőhelyeként jelenik meg. Az ősvalami vagy ösztön-én, mint korábban a tudattalan mint olyan, továbbra is ösztönkésztetések, energiák és elfojtott képzetek az előbbi pszichikus alrendszerrel (a felettes énnel) szembeni, hasonlóképpen saját ágenciával bíró, erőteljes, önszerveződő szférajaként mutatja meg magát. A psziché egészének, Freud szerint, e két, egymással állandó összeütközésben álló lelki alrendszer (felettes én és ösztön-én) között kell kialakítania egy érzékeny egyensúlyt (melyet azonban bármiféle traumatikus tapasztalat, gondolat, szó, esemény vagy tett felboríthat), és működését ezen folyamatos egyensúlyozáson keresztül kell optimalizálnia. *Az élet*, Freud értelmezésében, **permanens krízis: folyamatos billegés az örömelv és a valóságelv**, az igazán vágyott és – a talán – még elérhető között. Ebben a billegésben az én végső soron az örömet próbálja meg maximalizálni,¹⁶ és – optimális esetben – megpróbálja ezt az örömmaximalizáló tendenciát, illetve folyamatot civilizáltabb, kulturáltabb mederbe terelni; kedvező esetben a civilizáció, a kulturáltság minél magasabb fokán próbálja meg realizálni az örömkeresés ösztönét és aktusait.

Tanulmányunk szempontjából az a kérdés, hogy Freudnak a pszichoszexuális fejlődés egyes szakaszaira (mint orális, anális és fallikus [Ödipusz- és Elektra-komplexus]) vonatkozó konkrét, empirikus hipotézisei, valamint az egyes tényleges pszichológiai mechanizmusokkal kapcsolatos természettudományos célzatú feltevései mennyire helytállóak, vagy mennyire vehetők megcáfoltnak, *teljesen mellékes; ez a kérdés a jelen írás lényegét semmilyen mértékben sem érinti*. Ami itt számunkra fontos, az az individuális tudattalannak, illetve annak az ösztönéletből és az elfojtásból való eredetének általános freudi leírása, mely – túl az

¹⁶ Illetve, ahogy említettük, a *Túl az örömelven* c. írásban van ezzel egy részben ellentétes, az örömet bizonyos módon kiegészítő tendencia: a halálösztön.

empirikus tényeken és hipotéziseken – a tudattalan működésében megnyilvánuló, a tapasztalati mező önszerveződésének apriori elveire és feltételeire utaló olyan strukturális mozzanatok és összefüggéseket tesz megragadhatóvá, amelyek fenomenológiai szempontból is alapvető jelentőséggel bírnak. Itt mindenekelőtt olyan motívumokról van szó, mint a tudat *önellenállása*, illetve arról az ellenállási tendenciáról, amit a tudat bizonyos gondolatokkal, tapasztalatokkal szemben mutat; továbbá az emberi életben bekövetkező traumáknak, a szubjektum traumatizálódásának a freudi elméletéről.

2. A kollektív tudattalan jungi elmélete

A tudattalan, mint kollektív tudattalan koncepcióját (amelynek az individuális vagy személyes tudattalan is a része), Jung állította a középpontba és dolgozta ki részleteiben is; jóllehet – mint arra fentebb utaltunk – ennek az elképzelésnek számos eleme megtalálható már magánál Freudnál is; mégpedig alkalmasint a kidolgozottság magasabb fokain is. De a hangsúlyeltolódás nyilvánvaló: Jungnál a tudattalan meghatározó mozzanatává válik az interszubjektív, kulturális és történeti dimenzió, melyet Jung sokkal gazdagabb, elmélyültebb és szerteágazóbb módon dolgozott ki, mint Freud. Nála, a tudattalan feltárásában, a kulturális és kollektív aspektus jelentette a vezérfonalat. Minden vitájuk ellenére Jung nem vetette el a freudi alapokat; legalábbis azok bizonyos lényegi elemeit. Így továbbra is alapvető maradt nála az *ösztönélet*, amely változatlanul minden kulturális fejlődés és tudattalan formáció végső alapzatát képezte nála. Jung nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a lelki élet ösztönös és kulturális rétegét összekösse egymással, de az elvi és tudományos alapok tisztázásán túl figyelmét mindenekelőtt ez utóbbira, a tudattalan kollektív és kulturális jellegének kidolgozására összpontosította.

A „kollektív tudattalan” terminus először 1916-ban bukkan fel Jungnál, „A tudattalan struktúrája” c. tanulmányában.¹⁷ A kollektív tudattalan az individuális vagy személyes tudattalant felölelő, azt saját mozzanataként integráló koncepcióként bontakozott ki nála. A kollektív tudattalan működésének magyarázatában az egyik legjelentősebb elem az *archetípus* fogalma. Magával az „archetípus” kifejezéssel először az 1919-es „Ösztön és tudattalan” c. írásban találkozunk; a gondolatnak azonban régre nyúló előzményei vannak magánál Jungnál, és előtte az egész nyugati filozófiai, kultúrtörténeti hagyományban is.¹⁸ Az „archetípus” koncepciója korábban „öskép” (Urbild) címszava alatt jelent meg nála (egy Jakob Burckhardtól kölcsönzött kifejezés), már az 1912-es *A libidó változásai és szimbólumai* c.

¹⁷ Jung 1916/2016.

¹⁸ Ehhez vö. Samuels 1986.

kötetben.¹⁹ Az előbb említett „Ösztön és tudattalan” c. szövegben jól megfigyelhető az arra irányuló módszeres törekvés, hogy a tudattalan ösztönös és kulturális (kollektív-szociális) szintjét összekapcsolja egymással. Másutt (*Pszichológiai típusok*, 1921) Jung az *evolúció* szerepére utal; arra, hogy az agynak a törzsfajlás során kialakult szerkezete tartalmazza a kollektív tudattalan egyes konkrét működési és megnyilvánulási módjainak biológiai-neurológiai feltételeit; jóllehet itt pusztán a kollektív tudattalan lehetőségeinek, mozgásterének élettani alapjairól van szó, nem pedig mechanikus determinációról.²⁰ A kollektív szimbólumok, álmokképek Freudnál is megjelenő elképzelésében tetten érhetjük a jungi archetípus közvetlen előzményét a pszichoanalízisben; amit részben maga Jung is elismer;²¹ igaz, a biológiai feltételezettség (és speciális a szexualitás szerepe) Freudnál sokkal erősebb, mint Jungnál. Jungot sokkal jobban érdekli, hogy az ember előtti előzmények *után a kulturális történelem* milyen kollektíve birtokolt tudattalan alakzatokat hozott létre az egyes társadalmakban.

Az *archetípusok* olyan univerzális szimbólumok (néha szimbólumegyüttesek), melyek végső soron ösztönös bázissal rendelkeznek, de amelyek alapvetően a közösségi gyakorlatban alakultak ki, képzetek és tevékenységi formák általános mintáiként (Muster); *lesüllyedtek a közösségi emlékezet mélyére*, ahol továbbra is lényegi módon meghatározzák az egyének és az általuk alkotott csoportok világvélelétét, gondolkodásmódját, valamint a szociális praxis legkülönbözőbb szegmenseit és területeit.²² Archetípusok úgy jönnek létre, hogy bizonyos állandó szerepek és folytonosan visszatérő szituációk sűrűsödnek bele szimbólumokba (vagy szimbólumegyüttesekbe); melyek azután ezeket a szerepeket és szituációkat bizonyos kulturális mélységgel, jelentőségteljes (narratívákba ágyazott) tartalommal töltik meg, és gördülékenyebbé teszik a szóban forgó szerepek működtetését, illetőleg az örökké ismétlődő helyzetek kezelését. Így például a *Nagy Anya* archetípusa²³ az *anyasággal* kapcsolatos különböző képzetek, rítusok és praktikák egyetlen szimbólumba tömörült, tudatalatti megjelenése; melynek különböző kultúrákon belüli konkrét megnyilvánulási formái bizonyos járulékos összetevőkben, motívumokban különbözhet, de egy bizonyos, jól körülhatárolható

¹⁹ Jung 1912/2011.

²⁰ Jung 1921/1995.

²¹ Jung 1976/1977. Ilyen archetípus volt Jung szerint Freudnál az „Ödipusz-komplexus”.

²² Horváth Lajos a *fantázia* szerepét hangsúlyozza a jungi archetípusok születésében. Tanulmányában a jungi és a fenomenológiai elmélet szisztematikus összehasonlítását végzi el; különösen tekintettel a fantázia jelenségére. A *sematizáció* jelenti írásában az egyik lényeges pontot, amelynek mentén összekapcsolja a jungi pszichoanalízist és a fenomenológiai megközelítést. Ebből a szempontból hosszan elemzi azt is, hogy Jungnál a fantázia különböző működésmódjainak és működtetésmódjainak (a fantázia révén elvégzett konkrét gyakorlatoknak) milyen terapeutikus funkciójuk és jelentőségük van. Horváth 2012.

²³ Ehhez: Neumann 2005.

képzet- és praxisegyüttest tekintve van egy viszonylag szilárd és általánosnak tekinthető *magja*, mely képzetek és tevékenységek meghatározott körét aktiválja az anyaság specifikus, egyedi szituációiban. Az archetípusok a kollektív tudattalan mélyén szunnyadnak, annak strukturális alkotóelemeiként. Úgy lépnek működésbe, úgy fejtik ki hatásukat, hogy az ember észlel bizonyos olyan érzéki elemeket vagy ingereket (illetve ezek kombinációját vagy együttesét), amelyek az éppen aktuális archetípus által felölelt képzetrendszer érzéki megjelenési módjainak körébe tartoznak.

Jung szerint elvileg korlátlan számú archetípus lehetséges – az adott közösség, kultúra specifikus történelmének függvényében, generációk sorozatán keresztül bármilyen szituáció, szerep archetípusná sűrűsödhet össze, és ülepedhet le a közösségi emlékezet (tudattalan)²⁴ mélyére. Vannak azonban olyan általános archetípusok, melyek minden ismert emberi kultúrában megtalálhatóak, ily módon „kulturális univerzáléknak”²⁵ számítanak, mert magának a társadalmi életnek az alapvető vonásait tükrözik. És végül vannak olyan archetípusok is, amelyek még mélyebben, még lényegibb módon gyökereznek az emberi természetben, az emberi létezés alapszerkezetében; archetípusok, amelyek minden lehetséges emberi személyiség szükségszerű strukturális alkotóelemeiként jelennek meg. Jung öt ilyen archetípust sorol fel:²⁶ az önmaga (Selbst; ez a személyiség központi szervező elve, az az elv, amely minden mozzanatot egységbe foglal), persona (ez az a kép, amelyet a világ felé mutatunk), anima (a lélek női aspektusa), animus (a lélek férfi aspektusa) és az árnyék (a személyiség sötét aspektusa, azon vonások gyűjteménye, amelyekkel a tudatos én, az ego inkább nem szeretne azonosulni; néha a személyes tudattalan, mint olyan). Jung szerint ez az öt archetipikus mozzanat, amely magának a személyiségnek, mint olyannak a magszerkezetét alkotják, amelyek nélkül nincs emberi személyiség. Ez a struktúra alapozza meg a személyiségfejlődést, és ennek az öt mozzanatnak az egysége szolgál alapul minden további archetipikus képződésnek is; (ebben a formában pedig: minden további szociális fejlődésnek).

Jung archetipikus motívumokról, eseményekről, tapasztalatokról, figurákról beszél; melyek kibontakozásához, fejlődéséhez és megszilárdulásához az öt, fentebb említett (személyiségkonstituáló) archetípus alkotta centrális struktúra adja a végső archetipikus alátámasztást. Azonban ez az öt archetípus is már eleve szociális térbe van ágyazva; Jungnál

²⁴ A „kollektív emlékezet” (Maurice Halbwachs) itt a „kollektív tudattalan”-nal szorosan összekapcsolódó fogalomnak tekinthető, hiszen a „kollektív tudattalan” végső soron úgy jelenik meg, mint közösségi emlékek, traumák, tapasztalatok gyűjtőedénye.

²⁵ Mivel általános kulturális mintázatokról van szó, az „archetípus” fogalma összekapcsolható a „kulturális univerzálék”-nak a szociológián, antropológián és etnológián belül kialakult koncepciójával (Emile Durkheim, George Murdock, Claude Lévi-Strauss, Donald E. Brown).

²⁶ Jung 2016.

kezdettől fogva a kulturális-interszjektív dimenzió a hangsúlyos. Az egyes ember és a személyes tudattalan már eleve ennek részeként jelenik meg. Az ösztönök jelentette bázis – melynek legközelebbi következménye az öt alapvető archetípus alkotta egység – szintén már úgy jelentkezik a szerzőnél, mint ami lényegileg kulturális jelentőséggel viselős; mint ami utat nyit a társadalmi-kulturális fejlődés felé; sőt: az ösztönök jungi felfogásának egyik legfontosabb vonása éppen az, hogy ezek kezdettől fogva társas, bennünket a szociális létbe integráló ösztönökként tűnnek fel; melyek bizonyos módon a kultúraalkotás, a kulturálódás felé hajtának bennünket. Az ösztönök freudi és jungi értelmezésében itt tetten érhető egy jelentős hangsúlykülönbség: az ösztönök Freudnál úgymond visszahúznak bennünket az állatvilág felé, Jungnál már az ösztönök is előrehajtának bennünket a civilizáció felé. E tekintetben két, egymást kiegészítő megközelítésmódról beszélhetünk, amelyek az ösztönök más-más vonását helyezik előtérbe.

A pszichoterápia terén az interszjektív, kollektív dimenzió jelentőségének kiemelése, előtérbe helyezése azzal jár, hogy a traumák, illetve a tudatnak a traumákkal való szembesülésével szembeni *ellenállása* (és az ebből következő terapeutikus, pszichoanalitikus feladat) szintén nyomatékosan kollektív vonatkozást nyernek. A terapeutikus figyelem középpontjába kerülnek a kollektív traumák, a teljes közösségeket érintő megrázkódtatások, kollektív lelki sérülések, és ezek szimbolikus, archetipikus lecsapódásaik és a közösségi emlékezet és tudattalan mélyén való továbbélésük; mely diszfunkciókat eredményez az egyéni életben éppúgy, mint egy közösség általános életében. A terápiát természetesen individuális szinten lehet és kell elvégezni, de a gyógyítás feladata és munkája – a kollektív traumák színterén – nagyobb, társadalmi-közösségi jelentőséget nyer.²⁷

Jelen tanulmányunk szempontjából Jung speciális jelentősége abból a szisztematikus elméleti munkából fakad, amelynek során módszeresen megmutatta, hogy az egyéni-személyes tudattalan hogyan illeszkedik eleve egy közösségi térbe, a kollektív tudattalan nyitott szférájába, és hogy átfogó erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy megmutassa, hogyan kapcsolódnak egymáshoz, hogyan hatnak egymásra és fakadnak egymásból a tudattalan ösztönös és kulturális mozzanatai, melynek során mindvégig (nem aránytalanul, de jól észrevehetően) a kulturális jelleg volt nála a hangsúlyosabb. Úgy gondolom, Freud és Jung elmélete a tudattalan általános filozófiai és pszichológiai problémája szempontjából jól kiegészítik egymást; ahol az elsónél a tudattalan egyéni-személyes jellege, valamint az ösztönélet jelentősége (mint a tudattalan végső származási helye) dominált, míg a másodiknál

²⁷ Virág Teréz magyar jungiánus pszichológusnő a Holokausztot vizsgálta ilyen kollektív traumaként. Vö. Virág Teréz 1996.

a kulturális és a szociális aspektus volt a meghatározó és az irányadó. Freud és Jung esetében, a kifejezett filozófiai vonatkozások és megfontolások mellett, végső soron empirikus célzatú hipotézisekről és eszmefuttatásokról van szó, amelyek mindamelllett (mint azt korábban, már a Freudról szóló részben is hangsúlyoztam), a tudat működésében, illetve a tapasztalat önszerveződésében benne rejlő apriori mozzanatokra és feltételekre utalnak, amelyek közvetlenül is relevánsak a tudattalan fenomenológiai elmélete szempontjából. Ezek az alapjellegüket tekintve empirikus elképzelések lehetővé tesznek egyfajta „denaturalizálást”, illetve transzcendentális átvilágítást, amelynek révén fontos adalékként szolgálnak a tudattalan fenomenológiája számára. A tanulmány soron következő, harmadik részében egy ilyen, végső soron apriori igényű, de az empirikus teóriákkal és kutatásokkal is aktív, intenzív kapcsolatot ápoló fenomenológiai elméletre való törekvés jegyében vizsgáljuk meg közelebbről Husserlnek a tudattalanról alkotott saját elméletét, illetve annak különböző fázisait.

3. Individuális és kollektív tudattalan Husserlnél

A tudattalan problémája, mint az éber, figyelmes tudat határfenoménje, végigkíséri Husserl munkásságát, legalább a *Logikai vizsgálódásoktól* kezdve (1900/1901), egészen az utolsó évek kutatási kézírataiig. A tudattalan husserli értelmezése leginkább a pszichoanalízis tudatelőttel-fogalmával mutat szoros párhuzamot. Ennek a fogalomnak, Husserlnél, lényegi velejárója a *közvetlen*, első személyű tematizálhatóság gondolata: az, hogy ami tudattalan, jelen volt vagy jelen van, legalább elvileg *közvetlenül* tudatosítható, tematizálható egy egológiai pozícióból, az első személyű perspektívából. Fontos megjegyezni, hogy a tudattalan pszichoanalitikus elméleteinek egyik legfontosabb motívuma, a tudattalannak a tudatosítással szemben ébredő *ellenállási ereje* (ami a pszichoanalízisben szükségessé teszi a terapeuta, illetve pszichoanalitikus közreműködését, segítségét), *Husserlnél sem hiányzik teljesen*. A szorosabb értelemben vett pszichoanalitikus alapfogalmak és –elképzelések fenomenológiai reflexiójára és beillesztésére azonban, ahogy a tanulmány Bevezetésében is jeleztük, igazából csak a harmincas években elért eredmények nyújtanak lehetőséget (Husserl és a fenomenológia számára általában); az *ösztönök* és a *történetiség* akkor már részletesen kidolgozott husserli elmélete révén. Ekkor nyílik mód arra, hogy a tudat önellenállásának jelenségét (abban az értelemben, hogy a tudat önmaga elől elzár vagy elrejt bizonyos tartalmakat, amiket csak a terapeuta tud felszínre hozni), valamint olyan pszichológiai alapmechanizmusokat mint az elfojtás és a háritás, abban a formában, ahogyan ezeket a

pszichoanalízis érti, egy husserli indíttatású és alapvetésű fenomenológia megfelelően (kellőképp konkrétan) értelmezni tudja.

*

Az elfojtás Husserlnél. Nicolas Smith értelmezése

Magyar nyelven is egyre bőségebb irodalom áll a rendelkezésünkre fenomenológia és pszichoanalízis, konkrétan pedig Husserl és Freud viszonyáról. Ez a problémakör pedig a kortárs fenomenológiai kutatások egyik központi területe, amelyről mostanra már óriási mennyiségű anyag gyűlt össze.²⁸

A nemzetközi irodalom terén ki kell emelnünk Nicolas Smith 2010-es monográfiáját, amely talán a legátfogóbb és legkoncentráltabb összehasonlító elemzés a tudattalan és az elfojtás husserli és freudi koncepciójáról.

Smith tagadja azt a fenomenológiai tradícióban általánosnak mondható véleményt, hogy Husserlnél leginkább a tudatelőttés jelentésében vett tudattalannról lehet beszélni, és a freudi értelemben vett dinamikus tudattalannal a husserli filozófia nem igazán tudott mit kezdeni.²⁹ Ezzel szemben Smith azon a véleményen van, hogy Husserlnél nem csak értelmesen beszélhetünk a freudi elfojtás és dinamikus tudattalan értelmével egybevágó értelemben tudattalannról, hanem egy ilyen tudattalan-fogalom egyenesen a husserli tudat-koncepció szerves részét képezi, és lényegi módon járul hozzá az utóbbi érthetővé tételéhez.

Husserl szerint a tudat lényegi szerkezetéhez „rések” („gaps”) tartoznak; és a tudat úgy működik, hogy bizonyos élményeket, élményegyütteseket a felszín alá nyom és a mélyben tart; ellenállást fejt ki velük szemben, hogy ezek az élmények vissza ne térjenek a felszínre; és ugyanakkor ezek az élmények szintén sajátos aktivitással rendelkeznek, és arra törekednek, hogy újra felszínre bukkanjanak, ami a tudat felszíni és mélységi régiója között egyfajta feszültségteli viszonyt hoz létre. Ez, Smith értelmezése szerint, az elfojtás és a dinamikus

²⁸ Ehhez: Marosán 2020. 106.o. 238-as lábjegyzet.

Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a pszichoanalitikus elmélet, és sajátosan a freudi koncepció egyfajta „ösztönző tüske” szerepet is betöltött a fenomenológiai hagyományban; ahol a tudattalan fenomenológiai problémájával alkalmasint a freudi gondolatkör vehemens kritikája révén vetettek számot. Plasztikus példát ad erre Talia Welsh 2002-es tanulmánya, mely a tudattalan husserli és freudi gondolatának szisztematikus összevetésével foglalkozik; ugyanakkor megmutatja azt is, hogy mekkora ellenállással találkozhatunk az elfojtás és az ösztön-én (id) freudi elképzeléseivel szemben a fenomenológiai recepcióval, és számot vet ennek okaival is.

Az okok röviden (olyan szerzőknél, mint pl. Eugen Fink és Dan Zahavi): a freudi pszichoanalízis túlságosan naturalisztikus, túl sok reflektálatlan, a pozitív tudományosságból eredő előfeltevés terheli, úgy operál a tudattalan fogalmával, hogy előtte a tudat fogalmát sem tisztázza kielégítően, és a saját tudat számára elvileg hozzáférhetetlen, lényegileg a pszichoanalitikus közvetítő tevékenységét igénylő tudattalan tartalmak elképzelése a fenomenológiai tradíció számos szerzője számára fenomenológiailag mélyen problematikus, pusztán hipotetikus konstrukciót jelentett. (Welsh 2002, továbbá: Zahavi 1999, Fink 1998).

²⁹ Smith 2010. 2.

tudattalan egy olyan felfogását eredményezi, amely már megfelel a freudi koncepciónak. A husserli elgondolás középpontjában, Smith szerint, az „eleven jelen” kései husserli fogalma áll, ahogyan az a passzivitás és a genetikus fenomenológia kontextusában megjelenik; mégpedig egy olyan fogalomként vagy fenoménként, amelyet az asszociáció, a – fenomenológiai értelemben vett – testi érzetek és érzések, az ön-temporalizáció és az ösztönök határoznak meg. Smith véleménye szerint az eleven jelen bomlik ki olyan módon, hogy bizonyos élményeket, tapasztalatokat a felszín alá nyom, elzár maga elől. Smith értelmezésében jelentős szerepet játszik a „szedimentálódott konkrét komplexumok”-nak a D 14-es kéziratban felbukkanó husserli fogalma, melyek a felszín alá süllyedve nem válnak egyszerűen inaktívvá, hanem továbbra is hatással vannak a felszínre, és befolyásolják annak életét.³⁰

Amit Smith értelmezéséből hiányolok az az elfojtás egy olyan értelme, amely az önkonstitúció különböző szintjei közti összeütközésből, feszültségteli viszonyból ered, és amelynek bizonyos részleteit a jelen tanulmány későbbi részeiben próbáljuk meg kibontani.

*

A tudattalan husserli felfogásának, mint a Bevezetésben is utaltunk rá, legalább négy korszaka, illetve jól elkülöníthető szintje van: 1) a statikus fenomenológia, 2) az időtudat, 3) a genetikus fenomenológia és 4) az inteszubjektivitásról, ösztönintencionalitásról és történetiségről szóló kései fejtegetések kontextusa. Az alábbiakban ezeket vizsgáljuk meg egy kicsit közelebbről.

3.1. A tudattalan a statikus fenomenológiában. Háttér és horizont

A *statikus fenomenológia* vezérmotívuma az a gondolat, hogy a tapasztalatban már megszilárdult, kész tárgyiságokkal és viszonyokkal van dolgunk; mindenütt bizonyos értelemben befejezett, statikus adottságokkal szembesülünk. Maga a „statikus fenomenológia” kifejezés egy elhatárolás, illetve egy ikerfogalom egyik párjaként született meg; amikor Husserl a statikus módszerrel a dolgokat az időbeliség és a keletkezés szemszögéből vizsgáló, részleteiben a húszas években kidolgozott *genetikus eljárással* állítja szembe.³¹ A statikus megközelítésmód meghatározó műveinek számítanak a *Logikai vizsgálódások* (1900/01), valamint az *Eszmék egy tiszta fenomenológiához és fenomenológiai filozófiához* (1913) c. opuszok.³²

³⁰ Smith 2010. 228sk.

³¹ Vö. pl. Hua 11: 336-345.

³² A továbbiakban csak *Eszmék*. M.B.P. Hua 3/1.

A statikus fenomenológián belül a tudattalan úgy jelenik meg, mint az éber, figyelmes tudat fókuszát körülvevő *háttér és horizont*. Beszélhetünk *szinkronikus* (az éppen adott észleleti mezőben megjelenő) és *diakronikus* (egymásra rakódó időbeli rétegekből álló) horizontokról. Egyfelől a figyelem középpontjában álló tárgy vagy tény háttérét alkotó atematikus vagy implicit képzetek szövedékéről, másfelől pedig az emlékezet mélyére süllyedt emlékekről és tapasztalatokról van szó. Ami az előtért vagy a fókuszát övező atematikus háttérrel illeti, joggal lehetne kérdezni, hogy milyen értelemben beszélünk itt egyáltalán tudattalanról? Az érdeklődés, a figyelem centrumából kiszorított látens, atematikus képzetek vagy tapasztalatok azonban *láthatatlanabbak* tudnak lenni, mint gondolnánk, és nem is mindig a legkönnyebb feladat, hogy kifejezetten tudatosítsuk vagy tematizáljuk őket.

Husserl szerint az érdeklődés iránya és jellege, elvárásaink, előzetes koncepcióink lényegi szerepet játszanak a tapasztalati mező artikulációjában, sőt, a reflexió mozgásterének kialakításában is; (ez utóbbi természetesen tágítható és fejleszthető, de nagyon sok erőfeszítés és tudatos munka szükséges hozzá). A tapasztalati mező áramlásában ténylegesen jelen vannak olyan elemek és összefüggések, melyeknek csak utólag kerülhetünk tudatában, ha egyáltalán felidézünk, tematizáljuk, tudatosítjuk őket. A látencia, az atematikusság a tapasztalat szerves részét képezi, olyan módon, hogy a nem tudatosított (itt: a figyelem fókuszán kívül maradó) tartalmak mégis alapvető módon befolyásolják az éber figyelmet is, a tapasztalat tematikus aspektusának jellegét, formálódását.

3.2. Tudattalan működések az időtudatban

Az időtudat husserli filozófiájának egyik legfontosabb és legismertebb momentuma a *kiterjedt jelenre* vonatkozó elmélete; illetve azon elképzelése, hogy létezik a múltra és a jövőre irányuló (tehát nem-jelen modalitású) észlelés. Úgy gondolta, nem lennének képesek összefüggő folyamatokat, eseményeket (pl. egy dallamot mint dallamot) észlelni, ha a tapasztalat csupán egymástól független, kiterjedés nélküli most-pontok füzéréből állna. Ahhoz, hogy az időben kiterjedt tapasztalatot meg tudjuk magyarázni, Husserl szerint fel kell adnunk az atomi most-pontokból álló észlelés (illetve tapasztalat) képzetét, amely alapján soha nem állna össze egységes, összefüggő tapasztalatfolyam. Eszerint az észlelésszerű most nem pont-jellegű, hanem egy kiterjedt fázis, melyet az érzetszerű *ősbenyomás*, a korábbi, éppen lecsengő *ősbenyomások retencionális* tudata (múlt-modalitású észlelés) és az éppen küszöbön álló, lehetséges jövőbeli *ősbenyomásokra irányuló protenció* (jövő-modalitású észlelés) *együtt, egymással logikai egységben alkotnak*. Husserl ezt a modellt először szisztematikusan az 1904/05-ös Időelőadásában dolgozta ki (melyek Heidegger és Edith

Stein szerkesztésében jelentek meg 1928-ban), majd ezzel kapcsolatos elképzeléseit az 1917/18-as Bernai kéziratokban, végül az 1929-34-es C-kéziratokban gondolta tovább.³³

A tudattalan az időtudat problémakörében mindenekelőtt két tekintetben jutott szóhoz: a retenciók és a protenciók vonatkozásában. Az idő múlásával teljesen lecsengő, kifakuló retenciók ugyanis Husserl szerint nem vesznek el, hanem az emlékezet mélyére lesüllyedve alvó, potenciális állapotba kerülnek; de onnan is, szendergő, potenciális állapotba kerülve is, hatással vannak az élményfolyam aktuális fázisainak formálódására. Husserl ebben az összefüggésben megkülönböztet „közeli” és „távoli retenciókat”.³⁴ A közeli retenciók aktív kapcsolatban vannak az észlelés jelenlegi pillanatával, a jelenlegi ősbenyomással. A távoli retenciók *korábbi retencionális fázisok összeolvadásaiból állnak*; ezek a retenciók nem konkrét tartalmakra, hanem *általánosságokra, típusosságokra* vonatkoznak.³⁵ A másik pont a *protenciók kérdése*, amelyek Husserl szerint (a Bernai kéziratokban) egymással versengenek a megvalósulásért, és az töltődik be, amelyik valamilyen szempontból, valamilyen módon a legnagyobb telítettséget eléri.³⁶ A kellő telítettséget el nem érő protenciális tendenciák az éber figyelem szintje alatt maradnak. Husserl szerint az éber tudatosság foka alatt és háttérben dzsungelszerűen nyüzsgő protenciális tendenciák sűrűjét tárhatjuk fel.

3.3. A tudattalan a genetikus fenomenológiában

Husserl a húszas években kezdi el részletesen kidolgozni az úgynevezett genetikus fenomenológiai módszert, melynek leglényegesebb elemeit a tízes évek második felében tárta fel. A genetikus fenomenológia minden kész, statikus adottságot és viszonyt egy *genesis*, egy keletkezési folyamat eredményeként mutat meg. A genetikus szemlélet szerint minden *genesis*hez tartozik egy empirikus (a fizikai időhöz kötődő) és egy transzcendentális aspektus, a keletkezés folyamatának apriori struktúrája – és a genetikus módszert mindenekelőtt ez utóbbi érdekli: az *apriori, strukturális genesis*. A genetikus megközelítés fő problémája, hogy milyen folyamatok következtében kerülünk szembe érzéki és kategoriális (konceptuális) tárgyiságokkal; vagyis az éber, figyelmes tudat felszíne alatt és háta mögött zajló *passzív és aktív szintézisek*; (ahol az érzéki tárgyakat a passzív, a kategoriális tárgyakat és összefüggéseket [fogalmakat] pedig az aktív szintézisek állítják elő).

A genetikus eljárás révén az éber és figyelmes tárgytudat (és ténytudat) alatt és mögött egymással bonyolult kapcsolatba lépő, egymást részben támogató, felerősítő, részben gátló

³³ Hua 10, 33, Hua Mat (= Husserliana Materialien) 8.

³⁴ Hua 11: 288-290, 384sk, 407sk, 426sk.

³⁵ Ehhez: Rodemeyer 2006 (mindenekelőtt: 86-91). Marosán 2020.

³⁶ Hua 33: 35sk.

affektusok és ingerek kusza sokaságát tárhatjuk fel. A genetikus fenomenológiai eredményeit első ízben szisztematikusan feldolgozó és összefoglaló, *Elemzések a passzív szintézisről* c. kötetben közreadott szövegek gyűjteményében (1918-1926)³⁷ Husserl az érzéki tendenciák és törekvések (affektusok és várankozások, protenciók) összefüggésében gátlásról (Hemmung), illetve elfojtásról (Verdrängung) beszél; igaz itt arról van szó, hogy az erősebb tendencia gátolja, illetve elfojtja a gyengébbet. Bizonyos ingerek és affektusok felkeltik az éber, aktív én figyelmét, mások meg nem – és így, ez utóbbiak a tudatosság felszíne alatt maradnak. Ez alatt a felszín alatt minden mozgásban és változásban van; nincsenek kialakult tárgyiságok, sem megszilárdult értelmek. Felfogástendenciák vannak,³⁸ amelyek azonban csak egy magasabb szinten tesznek számunkra hozzáférhetővé kialakult értelemalakzatokat. Ebben a tartományban vad és passzív értelemképződésről van szó.

Ami a felszín alatt zajlik, lényegileg meghatározza a felszíni életet. A két szféra nincs egymástól elszigetelve, a kettő között aktív és intenzív kommunikáció zajlik, melynek részleteit azonban csak a genetikus analízis képes megvilágítani. A mélységi élet folyamatai, struktúrái befolyásolják a felszíni életet; a felszíni élet tartós tárgyi struktúrái, szerzeményei (felismerések, állásfoglalások, elsajátított képességek) visszahatnak a mélységi élet fejleményeire. A két terület közti kölcsönhatás részleteit Husserl a harmincas években fogja kidolgozni.

3.4. A tudattalan az ösztönintencionalitás és a történetiség kései kontextuásban

Husserl a húszas évek elején jut el az ösztönintencionalitás gondolatához (bár az „ösztön” mint konstituált tárgyi fenomén, már sokkal korábban is foglalkoztatja); azonban a konstituáló, transzcendentális ösztönök elmélete csak a harmincas években ölti nála kiforrott koncepció formáját.³⁹ Eszerint a konstituáló transzcendentális szubjektivitásban vannak olyan passzív, ösztönszerű regiszterek, struktúrák, amelyek az aktív, magasabb szintű működések mozgásterét kialakítják, és mintegy (meghatározott tárgy nélkül is) célra irányítják ezeket a működéseket. Lényegileg összekapcsolódik az ösztön kérdésével a *teleológia* problémája, mely már a tízes évek második fele óta intenzíven foglalkoztatta Husserlt. A teleológia nála a folyamatok strukturális célra irányultságát jelentette, pl. az intenciónak, az üres vélekedésnek a betöltődésre való elvi vonatkozását. A transzcendentális ösztöntan a teleológia elméletének mélyebb megalapozását és fenomenológiai megvilágítását jelentette Husserl számára. A konstituáló transzcendentális szubjektivitás valamennyi szintjén (érzéki benyomások,

³⁷ Hua 11.

³⁸ Hua 11: 34.

³⁹ Erről részletesebben: Lee 1993. Husserlnél: Hua 15, Hua 42, Hua Mat 8.

tárgytudat, interszubsjektivitás, fogalmiság és kultúra) működésben vannak ilyen passzív, ösztönös intencionális irányultságok. Az egyik legfontosabb fejlemény, ami a harmincas években Husserl gondolkodásában bekövetkezett, az az *interszubsjektivitás* központba kerülése. A *módszertani* kiindulópont továbbra is egológiai maradt, de *ontológiai síkon* a szubsjektum úgy mutatkozott meg, mint aki lényegileg interszubsjektív lény, egy nagyobb közösség része. Ez a gondolat nem hagyta érintetlenül az ösztönintencionalitás koncepcióját sem: kiderült, hogy az ösztönök már a legalsóbb szinten is alapvetően interszubsjektív jellegűek. Husserlnél ez többek között abban jutott kifejezésre, hogy a transzcendentális interszubsjektivitást lényegileg *ösztönközösségként* írta le.⁴⁰ Az ösztönök működése, az ösztönök vezérelte passzív (és aktív) szintézisek az éber én tudata nélkül mennek végbe.

A harmincas évek egy másik lényeges témája a *történetiség*; amely szintén már jóval korábban a szerző érdeklődésének homlokterében volt, de ekkoriban jut el odáig, hogy a történetiség fenomenológiai elméletét részletesen és rendszeresen is kimunkálja. A genetikus fenomenológia mindenekelőtt az individuális-monadikus geneziszről szólt (az egyes konkrét személyes egónak a történetéről); a konkrét történelmi életnek a harmincas években kidolgozott elmélete (a *generatív fenomenológia*) már mindent a közösségi történelem nézőpontjából közelít meg. A történelmi genezis egyik kulcsfogalma itt is (mint már az *Eszmék* második kötetében is)⁴¹ a generációkon belül és generációk között zajló *kommunikáció*; generációk praktikus és kommunikatív együttműködése.⁴² Ebből a folyamatból olyan kollektív habitusok és készségek, szociális struktúrák és összefüggések születnek, melyek azután lesüllyednek a közösségi emlékezet és tudattalan mélyére; és ott nem válnak teljesen inaktívvá, hanem onnan lényegi módon befolyásolják az aktuális felszíni társadalmi életet.

A társadalmi és történelmi élet mozgásterét az egymásra rétegződő ösztönregiszterek alakítják ki (az érzéki adatokat elrendező, az észlelést formáló és irányító, a specifikusan interszubsjektív, valamint – „legfelül” – a kulturális és szellemi ösztönök). A generációkon belüli és közötti kommunikáció és praxis jellegét és struktúráját mindenütt meghatározzák a mindig működésben lévő passzív ösztönös intencionalitások; ugyanakkor az ösztönök maguk sem egészen változatlanok, visszahat rájuk a történelmi élet; továbbá Husserlnél – akárcsak Jung szerint – az ösztönöket az emberi létezés szintjén, mindenütt átítatja a kultúra. A

⁴⁰ Hua 15: 596.

⁴¹ Különösen: Hua 4: 190-200. Ld. még: Mezei 1995. 57-58.

⁴² A kései korszakban pl.: Hua Mat 8: 398-401, 438-440.

kulturális és ösztönös szint között Husserl szerint folyamatos kommunikáció zajlik; ami azért is kézenfekvő, mert Husserlnél vannak kulturális, illetve az ésszerűsége irányuló ösztönök.

Mivel a transzcendentális ego a kései Husserl szerint mindenütt a transzcendentális interszubbektivitás (egy transzcendentális közösség) részeként konstituálja önmagát, ezért az individuális egohoz tartozó individuális tudattalannak is van egy lényegileg interszubbektív vonatkozása; sőt, a közelebbi vizsgálat azt mutatja, hogy az individuális tudattalan már mindenkor a kollektív tudattalan része. Az ösztönök és a történetiség új és minden korábbinál részletesebb kifejtése lehetővé teszi, hogy a tudattalan ekkor jelenlévő koncepciója, valamint a pszichonanalízis tudattalan-koncepciói között minden korábbinál szorosabb párhuzamot vonjunk. Nevezetesen: Husserl szerint a legalapvetőbb ösztön az *önfenntartás* (Selbsterhaltung) *ösztöne*; azonban különbséget tesz az önfenntartás különböző szintjei között. A legalsóbb szinten önmagának, mint biológiai lénynek az individuális és generikus fenntartására irányuló ösztönei helyezkednek el (táplálkozási ösztön, nemi ösztön). A legmagasabb szinten azonban önmagának mint kulturális (morális, racionális) lénynek a fenntartását, megőrzését célzó ösztönök vannak. Ez a két szint azonban *összeütközésbe kerülhet egymással*, és az egyik szint (speciálisan az alsóbb) képzetait a magasabb *a tudat alá szoríthatja* az ember, mint kulturális lény érdekében. Itt pedig az elfojtásnak, a háritásnak olyan fogalmihoz kerülünk közel, amelyekkel már Freud és Jung is dolgozott. Az interszubbektivitás kései elmélete révén pedig fenomenológiailag értelmesen magyarázható egy olyan felfogás, amely szerint a szubjektum bizonyos saját tudattartalmihoz csak más szubjektumok közbenjárása révén férhet hozzá, (a pszichoanalitikus vagy pszichoterapeuta szerepe).

Konklúzió

A fenti dolgozatban a tudattalan három meghatározó modelljét vetettük egybe: a freudi, jungi és husserli elméletet. Ezt a három koncepciót azért vetettük egybe, mert mindegyiküknél felfedezni véltük a tudattalan mint olyan egy-egy, az adott szerzőnél különösen fontos jegyét: Freudnál a tudattalan individuális aspektusát, Jungnál a kollektívét, Husserlnél pedig az előző kettő egyesítését egy transzcendentális elmélet keretei között. Míg Freud és Jung elmélete végső soron egy empirikus teória, addig Husserlé a transzcendentális magyarázat rangjára tart igényt: azaz egy apriori, minden lehetséges tudatra általában érvényes felfogás szeretne lenni. További fontos különbségek Husserlhez képest Freudnál a szexualitás túlhangsúlyozása, néhol általánosan uralkodó szerepbe való emelése, illetve – megint csak bizonyos pontokon – a vágyteljesítés motívumának az emberi tapasztalat minden rétegét és regiszterét érintő

kiterjesztése a tudattalan leírásában.⁴³ Jung esetében pedig a mítikus-vallási dimenzió túlhangsúlyozásáról lehetne beszélni; arról, hogy helyenként szeretne minden emberi tapasztalatot ehhez az eredeti tartományhoz kötni. Ezekhez Jungnál időnként bizonyos ezoterikus, sőt, okkultista kijelentések kapcsolódnak, melyek miatt Szummer Csaba Jungban a nyugati ezoterikus tradíció egyik utolsó nagy alakját látja.⁴⁴

Tanulmányunk harmadik részében azt kívántuk megmutatni, hogy minden különbség ellenére Husserl elképzelései néhol egészen közel kerülnek Freud és Jung megfontolásaihoz; sőt: végső soron a kései husserli filozófia alkalmassá vált arra, hogy explicite is befogadja a (freudi és jungi) pszichoanalízis egyes kulcsgondolatait; (mint a freudi és jungi értelemben vett elfojtás, háritás, illetve a tudat önellenállásának eszméi). Az idős Husserl megfontolásai alapján, úgy vélem, lehetőségessé vált a tudattalannal kapcsolatos pszichoanalitikus kutatások eredményeinek szorosabb és adekvátabb fenomenológiai értelmezése; és ezáltal a tudattalan mint olyan radikálisabb fenomenológiai feltárása is.

*

Bibliográfia

Rövidítések feloldása. Hua = Husserliana – Edmund Husserl Gesammelte Werke

Brentano, Franz 1874/1973. *Psychologie vom empirischen Standpunkt. Erster Band.* Hamburg, Felix Meiner

Fink, Eugen 1998. Válság: XXI. melléklet, a 46.§-hoz. Fink melléklete a „tudattalan” problémájához. In Edmund Husserl: *Az európai tudományok válsága és a transzcendentális fenomenológia. II. kötet. 197-199*

Freud, Sigmund 1900/2016. *Álomfejtés.* Budapest, Helikon

Freud, Sigmund 1911. *Formulierungen über die zwei Prinzipien des psychischen Geschehens.* Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen, Bd. 3 (1), Wien 1910, S. 1-8. — *Gesammelte Werke, Bd. 8, S. 230-8.* Online: <https://www.textlog.de/freud-psychoanalyse-zwei-prinzipien-psychischen-geschehens.html> (Utolsó letöltés dátuma: 2018. 11. 09.)

Freud, Sigmund 1920/2003. *Túl az örömelven.* In Erős Ferenc (szerk.) *Sigmund Freud – Válogatás az életműből.* Budapest, Európa. 495-550.

Freud, Sigmund 1923/2011. *Az ősvalami és az én.* Budapest, Belső egészség

⁴³ Ehhez: Szummer 2014. 85.

⁴⁴ Szummer 2013.

- Freud, Sigmund 1939/1987. Mózes. Budapest, Európa
- Horváth Lajos 2012. Affektív és figurális sematizmus Jung pszichológiájában Az archetípus fogalmának fenomenológiai olvasata. *Imágó Budapest*, 2012/3. 83–96
- Hua 3/1. Husserl, Edmund. 1977. Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Erstes Buch: Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie 1. The Hague, Netherlands, Martinus Nijhoff
- Hua 4. Husserl, Edmund 1952. Ideen zur einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Zweites Buch: Phänomenologische Untersuchungen zur Konstitution. The Hague, Netherlands, Martinus Nijhoff
- Hua 10. Husserl, Edmund 1969. Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins (1893-1917). The Hague, Netherlands, Martinus Nijhoff
- Hua 11. Husserl, Edmund. 1966. Analysen zur passiven Synthesis. Aus Vorlesungs- und Forschungsmanuskripten, 1918-1926. The Hague, Netherlands, Martinus Nijhoff
- Hua 15. Husserl, Edmund. 1973. Zur Phänomenologie der Intersubjektivität. Texte aus dem Nachlass. Dritter Teil. 1929-35. The Hague, Netherlands, Martinus Nijhoff
- Hua 33. Husserl, Edmund 2002. Die 'Bernauer Manuskripte' über das Zeitbewußtsein (1917/18). Dordrecht, Netherlands, Kluwer Academic Publishers
- Hua 42. Husserl, Edmund. 2014. Grenzprobleme der Phänomenologie. Analysen des Unbewusstseins und der Instinkte. Metaphysik. Späte Ethik (Texte aus dem Nachlass 1908 – 1937). New York, Springer
- Hua Mat 8. Husserl, Edmund. 2006. *Späte Texte über Zeitkonstitution (1929-1934). Die C-Manuskripte*. New York, Springer
- Jung, Carl Gustav 1912/2011. Symbole der Wandlung: Gesammelte Werke 5. Zürich, Patmos Verlag
- Jung, Carl Gustav 1921/1995. Psychologische Typen. In uő. Gesammelte Werke 6. Walter-Verlag, Düsseldorf
- Jung, Carl Gustav 1936/2011. Az archetípusok és a kollektív tudattalan. Budapest, Scolar
- Jung, Carl Gustav 1916/2016. Két írás az analitikus pszichológiáról. Budapest, Scolar
- Jung, Carl Gustav 1976/1977. The Houston Films [1976]. In W. McGuire and R. F. C. Hull (szerk.) *C. G. Jung Speaking: Interviews and Encounters*. Princeton, NJ: Princeton University Press. 277–352.
- Lee, Nam-In 1993. Edmund Husserls Phänomenologie der Instinkte. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers

- Marosán Bence Péter 2020. Kontextus és fenomén II. Az igazság problémája a keletkezés és az időtudat husserli filozófiájában. Budapest, L'Harmattan
- Mezei Balázs 1995. World and Life-World. Aspects of the Philosophy of Edmund Husserl. Frankfurt am Main, Peter Lang
- Neumann, Erich 2005. A Nagy Anya – A Magna Mater archetípusa a jungi pszichológiában. Budapest, Ursus Libris
- Rodemeyer, Lanei 2006. Intersubjective Temporality. It's About Time. Dordrecht, Springer
- Sajó Sándor 2014. Majdnem minden – A megtört totalitás dialektikája. Budapest, L'Harmattan
- Samuels, Andrew 1986. Jung and the Post-Jungians. London & New York, Routledge
- Smith, Nicolas 2010. Towards a Phenomenology of Repression – A Husserlian Reply to the Freudian Challenge. Stockholm: Stockholm University
- Szummer Csaba 2012. Freud kettőssége és termékeny homályossága. Imágó Budapest, 2012/3. 55-74.
- Szummer Csaba 2013. Éj anyánk: Jung völkisch miszticizmusáról. Múlt és Jövő, 24/4. 90-108.
- Szummer Csaba 2014. Freud, avagy a modernitás mítosza. (Tanulmányok és esszék a pszichoanalitikus antropológiáról és beszédmódról). Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem—L'Harmattan
- Torma Anita 2018. A tudattalan problémája a husserli fenomenológiában. Doktori disszertáció. Kéziratban
- Ullmann Tamás 2010. A láthatatlan forma. Sematizmus és intencionalitás. Budapest, L'Harmattan
- Ullmann Tamás 2017. Hogyan működik a tudattalan? *Working Papers in Philosophy* 2017/2.
Hyperlink:
http://www.fi.btk.mta.hu/images/2017_02_ullmann_tamas_hogyan_mukodik_a_tudattalan.pdf (Utolsó letöltés dátuma: 2018. 11. 09.)
- Virág Teréz 1996. Emlékezés egy szederfára. Szerkesztette: László Klári. Gerlóczy Sára rajzaivall. Budapest, Animula Egyesület – KÚT Pszichoterápiás Rendelő
- Welsh, Talia 2002. The Retentional and the Repressed: Does Freud's Concept of the Unconscious Threaten Husserlian Phenomenology? *Human Studies*, 25/2. 165-183
- Zahavi, Dan 1999. Self-Awareness and Alterity: a Phenomenological Investigation. Evanston, Illinois, Northwestern University Press